

DEMOKRASİ ÖLDÜĞÜNDE:
AVRUPA, TÜRKİYE VE
“LOZAN BARIŞI”

HANS LUKAS KIESER

ÇEVİREN
AKIN EMRE PİLGİR

HANS-LUKAS KIESER

Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlı sonrasında Ortadoğu'nun bölgesel ve küresel tarihi üzerine çalışmaktadır. 2005-2015 yılları arasında Basel'de İsviçre-Türkiye Araştırmaları Derneği başkanlığı görevini yürütmüştür. 1980 Darbesi sonrasında İsviçre'ye gelen mültecilerle tanışmasının ardından çalışmalarını Türkiye ve Ortadoğu tarihi üzerine yoğunlaştırdı. Ortadoğu'da bugün yaşanan krizlerin nedenlerini daha iyi anlamak adına yürüttüğü çalışmalarını Newcastle ve Zürih üniversitelerinde devam ettirmektedir.

Başlıca eserleri: *Talaat Pasha: Father of Modern Turkey, Architect of Genocide* (2018; *İttihatçılığın Beyni, Soykırımın Mimarı*, 2021), *World War I and End of the Ottomans* (2015), *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East* (2010), *Vorkämpfer der "neuen Türkei"* (2005; *Türklüğe İhtida*, 2008), *Turkey Beyond Nationalism* (2005), *Der verpasste Friede* (2000; *İskalanmış Barış*, 2005), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah* (2002).

AKIN EMRE PİLGİR

1987'de Denizli'de doğdu. Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde doktorasını tamamlayan Pilgir, serbest tercüman olarak çalışıyor.

Başlıca çevirileri: Zygmunt Bauman, *Kuşatılmış Toplum* (2021), Peter Frase, *Dört Gelecek: Kapitalizmden Sonra Hayat* (2019), James C. Scott, *Tahıla Karşı: İlk Devletlerin Derin Tarihi* (2019), Immanuel Ness, *Güneyin İsyanı* (2018), Charlie English, *Timbuktu'nun Elyazmaları: Efsanevi Bir Şehrin Geçmişini Kurtarma Mücadelesi* (2018), Paul D'Amato, *Marksizmin Anlamı* (2016).

İÇİNDEKİLER

GÖRSELLER	11
HARİTALAR	12
TEŞEKKÜR	13
ÖNSÖZ	16
GİRİŞ	
YAKIN DOĞU’NUN TARİHİ LOZAN BARIŞI	19
1. BÖLÜM	
BİR YÜZYILIN EN ÖNEMLİ “BARIŞI”	45
2. BÖLÜM	
PARİS-CENEVRE BARIŞINA KARŞI: BOLŞEVİKLER, TÜRKÇÜLER, İSLAMCILAR	89
3. BÖLÜM	
UZUN SÜREN BİR KONFERANS: TÜRKİYE’Yİ YENİDEN TANIMLAMAK, BATI’NIN REELPOLİTİĞİ	191
4. BÖLÜM	
LOZAN SONRASI TÜRKİYE: EN ÇOK KAYRILAN DİKTATÖRLÜK MÜ?	337
SONUÇ YERİNE	
DEMOKRATİK TOPLUMSAL SÖZLEŞMELERİN ZAMANI	410
EKLER	
SEÇİLMİŞ KRONOLOJİ	446
ARŞİVLER	463
DİZİN	476

GİRİŞ

YAKIN DOĞU’NUN TARİHİ LOZAN BARIŞI

Ortadoğu küresel bir sıcak nokta. Ortadoğu’da barış, 21. yüzyılın en önemli güçlükleri arasında ve bu kitabın da konusu. Özellikle de eski Osmanlı İmparatorluğu’nun, 1910’lara kadar sultanlığın-halifelüğün parçası olarak kalan çekirdek bölgesiyle ilgilenmekte: Anadolu (günümüzün Türkiye’si), Irak ve içine Lübnan, Filistin ve Ürdün’ü de alan “Büyük Suriye”. 1922-23 yıllarında İsviçre’nin Lozan şehrindeki Yakın Doğu Barış Konferansı’nda buluşan delegeler haklı bir şekilde ve ısrarla “dünya barışını” tesis etme yani dünyanın en kıymetli kamu malı için çalışma gücünüyle karşı karşıya olduklarını belirtiyorlardı. Bu Konferans ve sonucunda çıkan Lozan Anlaşması, özellikle Ortadoğu’da uzun süren yıkıcı bir dünya savaşının sonunu damgalar.

Yakın dönemde patlak veren savaşlar, Kuzey’de yani Güney Kafkasya’dan Kırım’a ve Ukrayna’ya uzanan komşu bölgelerin, özellikle yenilenler için Birinci Dünya Savaşı’nın 1918’de “bitmediği” bağlantılı bir tarihsel coğrafyaya ait olduğunu fark etmemizi sağladı.¹ İçine Türkiye ve Macaristan gibi ülkeleri de alan bu bölgede “Büyük Savaş,” imparatorlukların sonu ve bağlantılı devrimler, anlaşmalar, imparatorlukların mirasları ve kayıpların siyaset üzerindeki ağır etkileri hâlâ devam ediyor. 24 Temmuz 1923’te Lozan Anlaşması Osmanlı İmparatorluğu’nu tasfiye etti. Birinci Dünya Savaşı’nın galipleriyle bu savaşın kaybedenlerinden olan

¹ Robert Gerwarth, *The Vanquished: Why the First World War Failed to End* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2016).

ama sonrasında Anadolu’da verilen mücadeleyle Ankara’da kurulmuş ve Bolşeviklerin desteklediği bir karşı hükümetle kazanmış Türkiye arasında barış getirdi. Lozan Anlaşması, Ankara hükümetinin bu tarihten itibaren, Büyük Savaş sırasında Almanya ve Avusturya-Macaristan’la ittifak yapmış olan İstanbul merkezli Osmanlı sultanlığı-halifelığının resmen yerini aldığını ve halefi olduğunu tanımaktaydı. Dolayısıyla Türkiye’yi 10 yıllık kırılmalar ve savaşlardan sonra yeniden Batı diplomasisine eklemliyordu. Bunlar Lozan’ın sona erdirdiği gerçek ve 10 yıl süren “Büyük Osmanlı Savaşı”nı meydana getiriyordu.

“Adaletsiz Bir Barış En Adil Savaştan Yeğdir”

Lozan, Osmanlı sonrası uluslararası ilişkilerde yeni bir çağın sayfasını açtı ve Türkiye ile onun Ortadoğu ve Güneydoğu Avrupa’daki komşuları için yeni hukuki ve siyasi temelleri attı. Geniş kesimlerce modern Avrupa’nın adı çıkmış “Doğu Sorunu”na çözüm olarak görülüyordu: Osmanlı toprakları ve sultanlık-halifelığının geleceği sorununa. Doğu Sorunu modern Avrupa diplomasisinin en uzun soluklu ve en inatçı meselesiydi. Lozan Anlaşması, Büyük Savaş’tan sonra yapılan ve diğerlerinin hepsi Paris’te veya civarında imzalanmış bir dizi anlaşmanın sonucusuydu.

Demokrasi Öldüğünde eserinde Lozan Konferansı ve Anlaşması, Paris barış sisteminin en önemli bitim noktası ve sonrasında kurulacak diktatöryel parti-devletlerinin temel odağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Cezalandırıcı Paris-Versey ve Paris-Trianon Anlaşmaları ile İtalya ve Japonya gibi Dünya Savaşı’ndan galip çıkmış ülkeleri hüsrana uğratmış bağlantılı barışlar, birçok yerde ileri sürüldüğü gibi, şüphesiz Avrupa ve Asya’da kızgın faşist rejimlerin yükselişine katkı yapmıştır. Ayrıca Çinlilerin Paris Barış Anlaşması’nı yoksun kalmış bir müttefikin ihanete uğraması olarak görmelerinin

Çin milliyetçiliğini radikalleştirdiği ve komünizmin yükselişine destek olduğu iyi bilinmektedir.²

Gelgelelim revizyonist şiddeti ödüllendiren ve böylece Osmanlı İmparatorluğu için imzalanmış Paris-Sevres Anlaşmasını iptal eden Lozan gibi bir Anlaşmanın çok daha dolaysız ve kesin bir etkisi olmuştur. Yeni kurulan, radikal derecede milliyetçi ve otoriter bir cumhuriyeti benimseyip onaylamış, böylece sağ kanattaki “devrimcileri” cezbeden parlak bir örnek yaratmıştır. 1924’ün başından itibaren Gazi Kemal (Atatürk) suretini pullara yaymıştır: Bu türden pullardan ilki Lozan Barışı’nın yıl dönümünü anarken ulu önder Gazi Kemal’i vurguluyordu. Arkasından yüce önder ülkenin her yanına gösterişli heykeller dikerek kişi kültünü devam ettirdi.³ Geleceğin demokrasiye karşı çıkan ve baskıcı bir toplumsal dönüşümü savunan diğer aktörleri, Lozan’daki yüksek diplomasi Ankara’ya, faşist Roma’ya ve Bolşevik Moskova’ya meşruiyet sunduktan sonra bu modeli taklit etmeye hakları olduğuna inandılar.⁴

Avrupa’nın “tiranlık çağı” 1913’te savaştan Jön Türklerin emperyal diktatörlüğüyle başlamıştı. Ağustos 1914’ten itibaren devlet merkezli otoriterlik, Birinci Dünya Savaşı’nın etkilediği diğer ülkelere yayılmaya başladı. Belle Epoque’un [Güzel Dönem] Paris’inde, en başında filozof ve tarihçi Elie Halevy’nin geldiği demokrat fikirli aydınlar, “dünyanın İsviçre tipi federal bir demokrasiye mi yoksa evrenselleşmiş bir Sezarizm’e mi tanık olacağını merak ediyorlardı. Savaş

² Rogers R. Anthony ve Nur R. Daut, “China in the First World War: A Forgotten Army in Search of International Recognition,” *Contemporary Chinese Political Economy and Strategic Relations* 3.3 (2017), 1237-1269.

³ M. Şükrü Haniöğlü, *Atatürk: An Intellectual Biography* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011), 185-187. Ayrıca bkz. “Philately in Turkey,” <https://travelatelier.com/blog/philately-turkey>.

⁴ “Demokrasi karşıtlığı” terimi yakın dönemin siyasi çalışmalarında geniş bir şekilde kullanılır. Onlarla bağlantılı olsa da geleneksel faşizm, aşırı milliyetçilik ve totaliteryanizm çalışmalarını aşar. Özellikle bkz. Hamit Bozarslan, *L’anti-democratie au XXIe siècle: Iran, Russie, Turquie* (Paris: CNRS editions, 2021).

tercihini yapmıştı: Sezarlar kazanmıştı.”⁵ Avrupa’nın çığır açıcı felaketinden sonra Milletler Cemiyeti’nin siyaset felsefesi, topyekûn savaşın sebep olduğu bu tercihin gözden geçirilmesi yönünde kısa ömürlü bir umut verdi. Ne var ki *Demokrasi Öldüğünde* eserinin de ileri süreceği gibi Lozan Konferansı, Cemiyetin hukuk ve demokratik kendi kaderini tayin etme üzerinden tasarladığı küresel barış projesinin tabutuna son çiviye çaktı. Gerçek barış gözlerden yitip gitmişti (Görsel 1).

Bunlara rağmen bu kitap Lozan Konferansı’nın karmaşık yanlarını takdir etmekle birlikte olumlu diplomatik başarılarla da yer açmaktadır. Konferans uzun savaşlarla geçen on yılın ardından Türk, Avrupalı, Amerikalı ve Japon temsilcileri (az çok) eşit ortaklar olarak toplamış, özellikle zor bir coğrafya olan (o dönemde Avrupa’dan bakılarak adlandırıldığı şekliyle) Yakın Doğu’da barışı tesis etme iradesiyle birleştirmişti. Elinizdeki kitap temelde olumlu olan bu gerçeği dikkate almakta ve Osmanlı İmparatorluğu’nun halefi olan devleti, Paris-Cenevre’nin (yani Batı’nın) Büyük Savaş sonrası barış projesi denen ve küresel barışı amaçlayan bir mimariye dahil etme yönündeki karşılıklı arzuyu da takdir etmektedir. *Demokrasi Öldüğünde* Erasmus’un barış üzerine şu söylediklerine kafa yormaktadır: “[Barışın] arabulucuları adaletsiz olsa bile . . . anlaşmazlık içindeki taraflar savaşla sonuç almaya çalışmalarından daha az zararlı çıkarlar. Genel olarak çok adaletsiz bir barış bile en adil savaştan iyidir ve yeğdir.”⁶

⁵ C. Bougle, “Önsöz,” eser: Elie Halevy, *L’ère des tyrannies: Etudes sur le socialisme et la guerre* (Paris: Gallimard, 1938), 12. Halevy 1914’te Büyük Savaş’ın başlangıcını Avrupa’nın “tiranlıklar çağına” açılışı olarak görmemizi ileri sürüyordu (Age., 214). Türkiye’nin Halevy’nin tarihsel ufkunun dışında kaldığını görmek gerekir.

⁶ Desiderius Erasmus (Rotterdamlı), *Querela pacis* (Basel: Frobenius, 1518), 31-32 ve *Ein Klag des Frydens* (Zürich: Froschauer, 1521), xix. İki versiyonu da şuradadır: www.e-rara-ch.

Görsel 1

“İkinci Lozan Konferansı [ikinci yarısı]. [Madam] Barış: ‘Bu kadar güzel kadın varken kim bana bakacak?’” Parti sürdüğü müddetçe gerçek barışın cazibeden yoksun oluşu. (*Akbaba*, no. 38, 16 Nisan 1923, Çizen Ramiz).⁷

Ne var ki Erasmus’un sözlerinin doğruluğu, uzun vadede daha fazla şiddetin, zulmün ve ağır adaletsizliklerin önü-

⁷ Bu ince *Akbaba* karikatürüne dikkatimi çeken İlkim B. Okyar’a teşekkür ederim.

nü açan anlaşmaları sorgulamanın önüne geçmemektedir. Bundan dolayı *Demokrasi Öldüğünde* dikkatli bir şekilde Lozan Yakın Doğu Barış Anlaşmasının yapılma biçimine odaklanıyor. Bu anlaşmanın karanlık yönlerini, yerine getirilmemiş veya kasten çığnenmiş sözlerini ele alıyor. Kitabın getirdiği eleştirilerin hiçbir milliyetçilikle ve el değiştirmiş bölgelerle alakası olmadığı gibi imparatorluk ve halifelik nostaljisiyle de bağı yoktur. Diğerlerinin yanı sıra bellek yitimine, örtmecelere ve bir dizi çıkara karşı demokrasi, insan hakları ve tarihsel hakikatlerle ilgilidir. Lozan Anlaşması kitlesel şiddeti ve sivillerin mülksüzleştirilmesini Avrupa’da 1914-18 yıllarında deneyimlenmiş şeylerin çok ötesine varan bir boyutla normalleştirdi. Hem Batı’nın Osmanlı sonrası dönemde Ortadoğu çıkarlarıyla ilgili politikalarını hem de Osmanlı’nın son 10 yıllık döneminde soykırımcı şiddetle Küçük Asya’da (Anadolu’da) elde edilen şeyleri onaylamış oldu. Lozan sayesinde üniter, modernist ve diktatöryel bir rejim bu “kazanımlar” üzerine inşa edilebildi.

Lozan Barışı, imzalanmasından üç ay sonra ilan edilen Türkiye Cumhuriyeti’nin uluslararası kuruluş belgesiydi; haklı olarak yeni devletin “doğum sertifikası” olarak görüldü.⁸ Ancak bu araştırmanın da ayrıntılarıyla göstereceği gibi Türkiye’nin bir cumhuriyet olarak yeniden doğuşu, gerçekte geç Osmanlı Türkiye’si’nin imparatorluk kadrolarının istediklerini elde ettiği oranda Lozan temelli bir kurgudan ibarettir. Askeri zafer yüksek profilli Lozan Konferansı’na giden yolu açmasaydı, 1918’den sonra Anadolu’da, eski Jön Türklerden General Gazi Kemal Paşa’nın (sonraki ismiyle Atatürk’ün) Ankara’daki yönetimi altında Müslüman bir gücün yeniden örgütlenmesi, sultanlığı-halifeliği yeniden tesis etmeye dönük acınası bir girişimden öteye pek geçemezdi.

Lozan’da ilgili tarafların tümüne damga vuran bu muaz-

⁸ Rene Albrecht-Carrie, *France, Europe and the Two World Wars* (Cenevre: Droz, 1969; ilk baskı, 1960), 135.

zam olay, Ankara'dan gelen hevesli bir delegasyonu Batılı referansların ve zaruretlerin evrenine soktu. Yeni bir milliyetçi aktöre, Büyük Savaş'ın galipleriyle uzlaşma ve en azından adını Batı'nın sözde liberal güçlerince ilan edilen "uygar dünya" yazma fırsatı verdi. Oysa bu güçlerin kendileri demokratik nitelikleri sorgulanan ulusal imparatorluklardı. Paris-Cenevre barış projesinin temel gerekliliklerini terk ederek kendi liberal amentülerine leke sürmüşler ve böylece yükselen demokrasi karşıtlığına kapı açmışlardı.

Güçlü Olan Haklıydı

Lozan'daki delegelerin tümü, geç Osmanlı sayfasını arkada bırakarak dünya barışını sağlama gibi yüce bir görevin altını çiziyordu. Ankara'nın (sadece Kemalistlerin değil yurt dışında da vurgulanan) "Yeni Türkiyesi" ile ilişkiler 1914'ten bu yana süren savaşlardan ve İtalya'nın Osmanlı Libyası'nı işgal ettiği 1911'den bu yana devam eden sorunlu diplomasiyenin son normalleştirilmek zorundaydı. Büyük Savaş'ın da içinde olduğu 10 yıllık savaşlardan ve mağlup Osmanlı İmparatorluğu'nun ölümünden sonra Lozan Anlaşması, yeni Osmanlı sonrası kurulmuş devletleri, sınırları, siyasi sistemleri, yurttaşlık kavramları, aile hukuku, azınlık konseptleri ve tarih vizyonları bakımından şekillendirmekteydi. Bunlar Ankara'nın Batı diplomasisine eklenmesiyle birlikte 20. yüzyıl boyunca diplomatların ve akademisyenlerin sayısız eserinde belirtildiği gibi Lozan Anlaşması'nın kazanımları yani "parlak tarafıydı".

Bununla birlikte Lozan barışı dünyaya nihai, yanlış anlaşılması imkânsız ve son derece çelişkili bir mesaj iletliyordu: Cenevre'de birçok kişinin büyük umutlar bağladığı yeni Milletler Cemiyeti'nin barışçıl ilkeleri değil güçlü olan haklıydı.⁹

⁹ 21. yüzyılın başlarında Milletler Cemiyeti hakkında derinlikli, bir dizi taze ve